

ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԵՐԿԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀՆՉՈՅԹԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՀՆՉԻՒՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐԸ

ՎԱՐԴԱՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

Vz.petrosyan@ysu.am

ՄՈՒՏՔ

Հին գրական հայերէնի ծայնատր (մենաբարբառ, երկբարբառ, եռաբարբառ են.) հնչյոթների կազմի եւ դրանց հնչիւնական արժէքների վերաբերեալ հայերէնագիտութեան մէջ միասնական պատկերացում չկայ: Դա, մեր կարծիքով, ունի երկու հիմնական պատճառ. 1) հայերէնագիտութեան դասականների (Հիւքշման, Մէյէ, Աճառեան եւ ուրիշներ) կողմից այդ բաղադրիչներին տրուած բնորոշումները, որոնք շրջանցելը դժուար է եղել, 2) լեզուական նիւթի նկատմամբ ոչ միասնական չափորոշիչների կիրառումը: Սոյն ուսումնասիրութիւնը նշուած երեւոյթների յաղթահարման փորձ է:

Գրաբարեան հայերէնի երկբարբառների տարբերակումը, ըստ ամենայնի, համակարգուած բնոյթ է կրում պատմահամեմատական հայերէնագիտութեան ներկայացուցիչների, մասնատրապէս՝ Հայնրիխ Հիւքշմանի եւ Նրա անմիջական յաջորդների՝ Անտուան Մէյէի ու Հոլգեր Պեդերսընի ուսումնասիրութիւններում՝ դառնալով գրաբարի քերականութիւնների օրինաչափական իրողութիւններից մէկը: Չնայած որ յիշեալ միատրների ընդունման փաստը հայերէնագիտութեան մէջ ունի շուրջ հարիւրյիսունամեայ աւանդոյթ, բայց եւ այնպէս, դրանց կազմի եւ բնոյթի վերաբերեալ մինչեւ օրս շատ թէ քիչ միասնական պատկերացում չկայ: Այդ իրողութիւնը, մեր կարծիքով, ունի տարբեր պատճառներ: Մասնատրապէս՝ 1) ազդեցիկ է եղել հեղինակութիւնների գործօնը, 2) կիրառուել են այդ միատրների տարբերակման ոչ-միասնական չափանիշներ:

Առաւել տարածուած եւ մեր կարծիքով ընդունելի բնորոշման համաձայն, *երկբարբառը երկու ծայնատր կամ րուեալ լեզուած ծայնատրական (իմա՝ վանկարար) գործառոյթ իրականացնող հնչիւնների առկայութիւնն է մէկ վանկի կազմում եւ հնչոյթաբանօրէն համարժէք է մէկ հնչոյթի:* Այս բնորոշումից բխում է, որ.

1. Երկբարբառի բաղադրիչները տուեալ լեզուած առանձնաբար, այս-ինքն՝ իբրեւ հնչոյթ, իրականացնում են ծայնատրական (վանկարար) գործառոյթ:

2. Հանդէս գալով մէկ վանկի կազմում՝ երկբարբառը գիտակցում է իբրեւ մէկ հնչարտաբերական ամբողջութիւն: Այլ հարց է, թէ իւրաքան-

չիւր առանձին լեզուի դէպքում ինչպէս են մեկնաբանում եւ կիրառում վերոյիշեալ սկզբունքները:

Առաջին կէտից հետեւում է, որ որեւէ լեզուի երկբարբառները տարբերակելուց առաջ, նախ, պիտի որոշել, թէ որոնք են այդ լեզւում վանկարար (ծայնատրական) գործառոյթ իրականացնող հնչոյթները:

ԱՌԿԱՅ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

Գրաբարի հնչոյթային կառուցուածքը ներկայացնող տարբեր բնոյթի աշխատութիւններում զուտ ծայնատրական կազմով երկբարբառներից բացի, տարբերակում են նաեւ «ծայնատր +յ (y)/ւ (w) ծայնորդ» կաղապարով երկբարբառներ²: Դա նշանակում է, որ /յ/ եւ /ւ/ ծայնորդներին հին գրական հայերէնում վերագրում է նաեւ ծայնատրական (իմա՝ վանկարար) գործառոյթ:

Մասնագիտական գրականութեան մէջ տարակարծութիւններ չկան *ա(օ), ո(օ), ե(ե), ի(ի), ը(ը)* հնչոյթների ծայնատրական բնոյթի վերաբերեալ, իսկ, օրինակ, *է(է) եւ ու(ւ)* հնչոյթների գործառական արժեքի մասին պատկերացումները տարբեր են. ոմանք այդ հնչոյթները դասում են ծայնատրների շարքում, ուրիշները համարում են երկբարբառ (diphthong) կամ *երկբարբառակերպ* (diphthongoid), իսկ երրորդներն էլ դրանցից միայն *է-ն* են համարում երկբարբառ (Գէորգ Ջահովեան) կամ երկբարբառակերպ (Էդուարդ Աղայեան)³: Ոչ ոք, սակայն, ծայնատրների մէջ չի դասում *ւ(ւ)* եւ *յ(յ)*: Հետեաբար, մնում է միւս հանգամանքը. արդե՞ք այդ ծայնորդները հին գրական հայերէնում որոշակի դիրքերում իրականացրել են նաեւ ծայնատրական գործառոյթ:

Ի(ւ) ծայնորդը հին գրական հայերէնում գործածուել է՝ 1) որպէս *ու* հնչոյթի բաղադրիչ (լեզու, գարուն, զինոթր են.), 2) բառամիջում՝ ա) երկու ծայնատրների միջեւ (աազ, գաազան, աազ), բ) ծայնատրի եւ բաղաձայնի միջեւ (ալեզ, սիւն, աք, մառ), այն է՝ «երկբարբառային» համարուող դիրքում, 3) բառավերջում՝ ծայնատրից յետոյ (թիւ, թեւ, նաւ, անիւ): Ինչպէս երկու ծայնատրների միջեւ, այնպէս էլ բառավերջի դիրքում, մասնագէտների մեծ մասի կարծիքով *ւ(ւ)*ն իրականացրել է բաղաձայնական գործառոյթ (արտաբերութեամբ համարժէք կամ մօտ է եղել *ու*-ով նշանակուող հնչոյթին): Այդ տեսակէտը, ըստ իս, յենում է *ւ*-ի ասանդական (= յետգրաբարեան) արտասանութեան վրայ եւ չի կարող ընդունելի լինել: Առաւել խնդրայարոյց է, սակայն, ծայնատրի եւ բաղաձայնի միջեւ, այլ կերպ՝ «երկբարբառային» համարուող դիրքը: Որպէս այս դիրքում ծայնատրի եւ *ւ(ւ)* ծայնորդի յաջորդականութիւնը երկբարբառ համարելու հիմնական փաստարկներ՝ առաջադրում են հետեւեալ դրոյթները. 1) այդ յաջորդականութիւնն ունեցել է մէկ հնչոյթի գործառական արժէք (իմմտ. ալլ/որ (յարաբ. դ.), սին/սոյն, մառտ/մէտ (միտում), հալ

[«հայր» բառի սեռ-տր. հոլովածելը] // հոր [«ջրհոր, ջրափոս»] են.), 2) այդ դիրքի հնչական բաղադրիչը, արդի հայերենում ենթարկվելով հնչիւնափոխութեան, վերածուել է պարզ ծայնատրի (աւթ-օր, աւր-օր, մատւ-մօտ) կամ երկհնչիւնի (սին [սին], հարեւր [հարիւր], լոյս [լոյս]):

Պիտի նկատել, որ գրաբարում կարող էին լինել ոչ միայն, օրինակ, աւր // որ, սին // տոյն, մաւր // մէյր, հաւր // հօր «փոս» տիպի հակադրութիւններ, այլեւ՝ աւր // աւր «գեղմ», սին//սին «փուշ, դատարկ, թափուր» (ւ//ֆ), մատ // մարտ «պատերազմ, ճակատամարտ», հաւր // համր «անխօս, անբարբառ» տիպի հակադրութիւններ: Հետեալաբար, հնչոյթաբանական վերլուծութեան տեսանկիւնից աւ, իւ հնչիւնակապակցութիւնները ոչ միշտ են հնչոյթային հակադրութիւն ձեւատրում միասնաբար՝ իբրեւ մէկ հնչոյթ:

Ինչ վերաբերում է եւ հնչիւնակապակցութեանը, թէպէտ վերոյիշեալ՝ աւ, իւ-ի տիպի հնչոյթային զուգահեռներ կարելի է ցոյց տալ միայն բեւր բառի համար (հմմտ. բեւր // բե՛ր-ւ // ֆ), սակայն օրինակների սակաւութիւնը մեր վերլուծութեան հիմնական դրոյթին չի հակասում, յատկապէս, եթէ նկատի ունենանք, որ այդպիսի հնչիւնական յաջորդականութեամբ բառերի թիւը փոքր է եղել հին հայերենում եւ դրանք, որպէս կանոն, անցել են իւ-ով գրութեան, ինչը նշանակում է՝ նաեւ արտասանութեան (հմմտ. մեւ-միւս, բեւր-բիւր, հարեւր-հարիւր, ալեւր-ալիւր, առեւծ-առիւծ):

Յ(y) ծայնորդը՝ որպէս երկաբարբառի բաղադրիչ, հանդիպում է փակ վանկում՝ ա եւ ո ծայնատրներից յետոյ (հմմտ. գալ, գալ «աղբ, կեղտ, տիղմ», կաթ, հայր, ծայն, մայր, փայտ, բոյս, բոյր, գոյժ, լոյս, կոյս, համբոյր, յոյժ, փոյթ են.): Հայ լեզուաբանութեան մէջ ընդունուած տեսակէտի համաձայն այ, ոյ երկաբարբառային կազմութիւնները հնչիւնափոխուում են՝ վերածուելով այ [ay] եւ ոյ [uy] երկհնչիւնների: Որ ոյ>ոյ [uy] հնչիւնափոխութիւն տեղի է ունեցել, կասկած չի յարուցում (ընդ որում ո>ու հիմքով): Սակայն խնդրայարոյց է այ երկաբարբառ>այ երկհնչիւն հնչիւնափոխութեան հարցը: Հնչոյթաբանական անցման տեսանկիւնից այստեղ փոփոխութիւն չկայ: Այ երկաբարբառ>այ երկհնչիւն ենթադրեալ անցման դրոյթը յենում է հնչարտաբերական բացատրութեան վրայ: Վերջին հանգամանքը, առհասարակ, եղել է գրաբարի երկաբարբառների (եռաբարբառների) տարբերակման հիմնական չափանիշներից մէկը, որի համար ելակէտ է ծառայել աւանդոյթի ուժ ստացած այն տեսակէտը, ըստ որի՝ որպէս «ի» ծայնատրի դիրքային տարբերակ՝ «յ»ն ունեցել է նրան մօտ հնչարտաբերական որակ եւ գրաբարեան փոխում այ «երկաբարբառը» արտասանուել է մօտաւորապէս [աի] (հմմտ. [հաիւր] «հայր», [մաիւր] «մայր» են.): Համաձայն այդ տեսակէտի՝ ի-ն եւ ի-ն եղել են միեւնոյն հնչոյթի ենթահնչոյթները, որոնք յատկանշուել են դիրքային բաշխուածութեամբ: Իհարկէ, յենուելով ինչպէս հայերէնի ընձեռած ներքին հնարատրութիւնների վրայ,

այնպես էլ դիմելով օտար փոխառութիւնների տառադարձումներին⁴, կարելի է նման ենթադրութիւն անել: Ընդ որում, որպէս այդ տեսակէտի հիմնատրումներից մէկը՝ նշում է, որ ծայնատրով սկսուող բառերի բացառական հոլովածելը կազմում էր / (հմմտ. յաստեղէ - յաստեղաց, յաշկերտէ - յաշակերտաց), իսկ բաղաձայնով սկսուողներինը՝ *ի* նախդրով (հմմտ. *ի* գեղջէ - *ի* գիւղից, *ի* ծովէ - *ի* ծովուց): Այս փաստարկը, սակայն, հարցը չի լուծում սկզբունքօրէն, որովհետեւ հոլովակազմութեան դէպքում գործունեւք ձեւաբանական մակարդակի իրողութեան հետ եւ ոչ թէ՛ հնչոյթաբանական: Այդ տրամաբանութեամբ առաջնորդուելու դէպքում պիտի ասենք, որ միեւնոյն հնչոյթի ենթահնչոյթներ են, օրինակ, սեռ.-տր. հոլովի քերականական իմաստներն արտայայտող *-ի* (աշակերտ-*ի*), *-ու* (ծով-*ու*), *-ա* (տիտան-*այ*), *-ո* (գետ-*ոյ*) կամ *-ե* (կայս-*ե*ր), *-ա* (ծկ-*ա*-ն) բնի ծայնատրները, ինչին, իհարկէ, ոչ ոք չի համաձայնուի: Դրանք եւս ձեւաբանական մակարդակի իրողութիւններ են եւ որպէս այդպիսիք՝ կարող են համարուել միեւնոյն ձեւոյթի ենթաձեւոյթներ, բայց ոչ՝ միեւնոյն հնչոյթի ենթահնչոյթներ: Այս առումով, կարծում ենք, ընդունելի է Օսվալդ Սեմերեւեյի բացատրութիւնը, ըստ որի՝ հնդեւրոպական **h(i)* եւ **j(y)*, **ու(u)* եւ **ւ(w)* հնչոյթների միջեւ «գործառական կապն սկսել է հաստատուել» ծայնդարձի զրոյական աստիճանի երեւան գալու փուլում՝ «վանկարար ռնգայինների եւ նայականների առաջնալու արդիւնքում», երբ «այդ կարճ ծայնատրները կոկորդային *h-ի* (հաւանական է՝ նաեւ ուրիշ հնչոյթների հետ...) կապակցութեան մէջ բաղաձայնանախորդ դիրքում անցան երկար ծայնատրների»: Մինչ այդ վերոյիշեալ հնչոյթներն «ընդհանուր ոչինչ չեն ունեցել եւ **յետագայում էլ մնացին առանձին հնչոյթներ**»⁵ (ընգծումն իմն է - Վ.Պ.): Բացի այդ, պիտի համոզուած լինել, որ հին հայերէնում եղել են *այ* [աի] եւ *ոյ* [ոի] երկբարբառներ:

Այ, ոյ կապակցութիւններում գրային *յ-ի* [ի] կամ նրան մօտ արտաբերութիւն ենթադրելու դէպքում անգամ հնարատր չէ միանշանակ պնդել, թէ այն եղել է ծայնատր, որովհետեւ հնչոյթաբանական (գործառական) առումով այն <3> հնչոյթի կիրառական տարբերակն է, իսկ / ծայնորդի հնչիւնական տարբերակների ծայնաբանական նկարագիրն ըստ հնչաշղթայի (իմա՝ հնչիւնական միջավայրի) կարող է զանազանուել *ծայնատրից բաղաձայն* անցումային միջավայրում: Դա բոլորովին էլ չի նշանակում, թէ *յ-ն* փոխել է իր հնչոյթային արժէքը:

Այն, որ գրաբարեան *այ, ոյ* հնչիւնական յաջորդականութիւնները բարբառներում վերածում են պարզ ծայնատրների (հմմտ. *հար, հէր* «հայր», *լու, լիս* «լոյս»), նոյնպէս բաւարար պայման չէ՝ պնդելու, որ դրանք եղել են երկբարբառներ, քանզի արդի գրական հայերէնում եւ կան նմանօրինակ հնչիւնափոխութիւններ (ճիշտ է՝ որպէս բառակազմական եւ բառափոխական գործընթացների հետեւանք), ինչպէս՝ *լոյս-լու-*

սաւոր, բոյս-բուսական, գոյժ-գումեյ, բոյժ-բումեյ, սառոյց-սառցահատ, կապոյտ-կապտել են., բայց դրանք համարում են *երկինջին>պարզ ծայնաւոր / երկինջինի սղում անցումներ:*

Գրաբարեան «ծայնաւոր+ւ/ ծայնորդ» կամ «ւ ծայնորդ+ծայնաւոր» հնչիւնակապակցութիւնները բաւարարում են երկբարբառի տարբերակման հիմնական չափանիշներից միայն մէկին, այն է՝ *արտասանւում են մէկ վանկի կազմում*, սակայն չեն բաւարարում երկրորդ՝ եւ աւելի կարեւոր չափանիշին, որ է՝ *ւ եւ / ծայնորդները գրաբարում չեն իրականացրել վանկարար (ծայնաւորական) գործառոյթ:* Չնայած վերջին հանգամանքին՝ մէկ վանկի կազմում արտաբերուող *աւ, եւ, իւ, այ, ոյ*, երբեմն՝ նաեւ *ու, տ* հնչիւնակապակցութիւնները աւանդաբար ճանաչուել են երկբարբառներ:

Կարծում ենք՝ այս հարցում դեր են խաղացել հետեւեալ հանգամանքները. 1) հնդեւրոպական նախալեզուի համար վերականգնուող երկբարբառները եւ նրանց զարգացումները հայերէնում՝ որպէս հնդեւրոպական լեզուի. 2) օտարազգի հնդեւրոպաբան հայագէտների, մասնաւորապէս՝ Հիւքշմանի եւ Մէլէի՝ որպէս հայերէնագիտութեան բացառիկ հեղինակութիւնների տեսակէտները. 3) ինչու ոչ, յունաբան դպրոցի աւանդույթը, յատկապէս՝ Դիոնիսիոս Թրակացու քերականութեան մեկնութիւնները, որոնք յունարէնի կաղապարով հայերէնին վերագրել են ոչ-հարազատ ձեւեր: Վերջինը, թերեւս, ամէնից քիչ ներգործութիւնն է ունեցել մեզ հետաքրքրող հարցի վրայ, բայց ճիշտ չի լինի առհասարակ այդ գործօնը բացառելը, եթէ նկատի ունենանք, որ Հիւքշմանից սկսած մինչեւ նոր ժամանակները իին հայերէնի հնչիւնաբանական հարցերը քննելիս չեն անտեսել ինչպէս յունարէն-հայերէն եւ հայերէն-յունարէն տառադարձումները, այնպէս էլ՝ յունաբան քերականութիւններում այդ առնչութեամբ տեղ գտած նկատառումները:

Ընդհանուր առմամբ զգուշաւոր դիրք ընդունելով Թրակացու քերականութեան հայերէն մեկնութիւններում տեղ գտած տուեալների ու կարծիքների նկատմամբ («.....*նա ոչ մի պարկերացում չունի հայերէնի հնչիւնների նշանակութեան եւ նրանց՝ միմեանց նկատմամբ ունեցած յարաբերութիւնների մասին*»)՝ Հիւքշմանը, սակայն, նրանցում տեսնում է նաեւ ճիշտ բնորոշումներ: Խօսքը յատկապէս յունարէն-հայերէն բաղաձայնական համապատասխանութիւնների մասին է: Իհարկէ, նոյնը չի կարելի ասել ծայնաւորների բնորոշման առումով. Հիւքշմանը, ըստ էութեան, Թրակացու մեկնիչի հետետողութեամբ գրաբարում ճանաչում է նաեւ *ւ եւ ով* գրերով նշանակուող հնչիւնների ծայնաւորական արժէքը (իմմտ. «Ծիշտ է նաեւ ծայնաւորների նրա բնորոշումը՝ *ա, ե, է, ի, ո, ի, ով*, որպէս *ձ, ծ, ք, ց, օ, ւ*, միայն ու-ն (=մ), ելնելով միայն նրանց՝ հայերէնի ու յունարէնի (օս) գրելաձեւից, չպետք է դրանք երկբարբառների շարքին

դասեր»⁶): Եթե *ւ*-ին ծայնատրական արժեք վերագրելը կարելի է հասկանալ՝ նկատի ունենալով նրա առկայությունը *ու*-ի կազմում, որի գրույթն է հարցում, հայագիտության մեջ տեղ գտած կարծիքի համաձայն, Մաշտոցը հետեւել է հին յունարենի օս երկբարբառային գրույթները⁷, ապա յունարենի *ω*-ի, *ω*յսինքն՝ երկար *ō*-ի տառադարձումը *ու*-ով անհամարժեք է, քանզի ոչ միայն պարզ հնչոյթը ներկայացում է որպես երկբարդիչ կազմույթին, այլև այդ կազմույթն էրկրորդ բաղադրիչ է համարում բաղաձայն հնչոյթը: Ինչպես նմանօրինակ տեսակետները, այնպես էլ այն, որ Հիբշմանը գրաբարի համար ենթադրում է Թիֆլիսի բարբառին մօտ հնչարտաբերություն⁸, թելադրում են նրա տեսակետներին վերաբերել վերապահությամբ:

Պատմահամեմատական հայերենագիտության մեջ գրաբարի ծայնորդական բաղադրիչով երկբարբառների նախածեւեր են համարում հնդեւրոպական նախալեզուի **au*, **eu*, **ai* երկբարբառները, որոնք, սակայն, կազմուած են բացառապես ծայնատրական բաղադրիչներից. հմմտ. **au>աւ*, **eu>ել*, *իւ*, *ոյ*, **ai>այ*⁹: Իհարկէ, ամէնեւին էլ չենք ուզում ասել, թէ նախալեզուի զուտ ծայնատրական կազմով երկբարբառները հայերենի գրաբարին փոխում չէին կարող վերածուել «ծայնատր+ծայնորդ» կաղապարով կազմույթիանների (հմմտ. **daiwer>իյ*. տայգր, **aiğ-i>իյ*. այծ, *-*ai>այ(ay)*, *-*audh-o>իյ*. աւղ, **auw->աւզն(ել)*, **au>աւ(aw)*, **reug>իյ*. առեւծ, *-*eu>ել (ew)* են.): Պիտի նկատի ունենալ, սակայն, որ երբեմն հայերէնը «ծայնատր+ծայնորդ» հնչիւնակապակցութիւն ունի ոչ միայն նախալեզուի երկբարբառների, այլև «ծայնատր+խոլ հպական» (հմմտ. մայր<**māter*, եղբայր<**bhrāter*), նոյնիսկ «հնդեւրոպական շվա+հպական»¹⁰ յաջորդականութեան փոխարէն (հմմտ. հայր<**pater*): Համեմատական հնդեւրոպաբանութիւնը վկայում է, որ հնդեւրոպական նախալեզուի երկբարբառները ցեղակից լեզուներում ունեցել են տարբեր զարգացումներ. որոշ դէպքերում վերածուել են երկար կամ կարճ ծայնատրների (հմմտ. **ai*-**daiwer* «տայգր»>սնսկ. *dēvar*, լատ. *lēvir*(<*dēvir*), **oi*-**oinos* «մէկ»>լատ. *unus*, **eu*-**leuk* «լուսատրել»>լատ. *lūx* «լոյս»), որոշ դէպքերում՝ մէկ այլ երկբարբառի (հմմտ. **daiwer>*յուն. *δαίρ*, **oinos>*գոթ. *ains* «մէկ»), որոշ դէպքերում էլ մնացել են անփոփոխ (հմմտ. **aus*-«ականջ»>լատ. *auris*, լիտու. *ausis*) են.: Հայերէնում նոյնպէս, որպէս հնդեւրոպական լեզուի, միանգամայն բնական են վերոյիշեալ անցումները: Կարելի է, սակայն, թէ հին հայերէնի «երկբարբառային» համարուող միատրների կազմում ծայնորդական բաղադրիչները ծայնատրական, թէ՛ բաղաձայնական բնոյթ ունեն:

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ հնդեւրոպական նախալեզւում տարբերակում են *r*, *l*, *m*, *n* ծայնորդների նաեւ վանկարար (ծայնատրական՝ *r*, *l*, *m*, *n*) տարբերակներ, Մէյլէն հնարատր է համարել նախա-

լեզուում նաեւ *aʃ, oʃ, eʃ, aɣ, oɣ, eɣ, ... aɹ, aɹ* տիպի երկբարբառների գոյութիւնը՝ վանկարար ծայնորդներին վերագրելով ինքնուրոյն հնչոյթների կարգավիճակ¹¹: Այս կարծիքը չի շրջանցել յետագայ հայագիտական միտքը: Այսպէս. «*Հնդեւրոպական ծայնորդները (j, ɣ, r, l, m, n) միանալով ծայնատրների հետ կազմում էին երկբարբառներ...*», - գրում է Գեորգ Զահուկեանը¹²: «Ինչպէս գիտենք, հնդեւրոպական նախալեզուն ունէր *i, u, l, r, m, n* ծայնորդները, որոնցից իւրաքանչիւրը կարող էր հանդէս գալ իբրեւ ծայնատր, **իբրեւ երկբարբառի բաղադրիչ** (ընդգծումն իմն է - Վ.Պ.) եւ իբրեւ բաղաձայն», - հաստատում է Էդուարդ Աղայեանը¹³: Մէյէի տարբերակած երկբարբառների համակարգը լիովին կամ մասնակիօրէն ընդունել են նաեւ ուրիշները¹⁴: Իր տեսակէտը Մէյէն հիմնաւորում է հնդեւրոպաբանութեան մէջ ընդունուած այն դրոյթով, ըստ որի՝ **w(*ɥ)* եւ **y(*j)* ծայնորդները, համապատասխանաբար, *u* եւ *i* ծայնատրների բաղաձայնական տարբերակներն են: Սակայն պիտի նկատի ունենալ, որ **ai, *au, *ei, *eu, *oi, *ou* երկբարբառների երկրորդ բաղադրիչներն ինքնուրոյն գոյութիւն ունեցող ծայնատր հնչոյթներ էին եւ ոչ թէ պարզապէս՝ **w(*ɥ)*, **y(*j)* ծայնորդների դիրքային տարբերակներ, իսկ *r/lr, l/l, ɹ/lm, ɹ/l* զոյգերը միեւնոյն հնչոյթի ենթահնչոյթներ էին ու ոչ թէ՝ ինքնուրոյն հնչոյթներ: Բացի այդ, *r, l, ɹ, ɹ* հնչոյթների տարբերակման հիմք է տալիս միայն հին հնդկերէնը (հմմտ. սնսկ. *yak*-ը «լեարդ», *vr*-ka «գայլ», *pi*-tɕ-*ʂu* «հայրերի մէջ», *bṛhant*- (<**bṛgh*-*u*) «բարձր», *pṛ*-*h* (<**pṛ*)- «ամբողջական, լայն», որի դերը, հին յունարէնի հետ միասին, նախահնդեւրոպական լեզուական համակարգը վերականգնելիս գերազնահատուել է գրեթէ ողջ ԺԺ. դարի պատմահամեմատական հնդեւրոպաբանութեան մէջ¹⁵: Ինչ վերաբերում է հայերէնին, գրաբարում չէին կարող լինել սանսկրիտին բնորոշ - *ɾ, vr-, -tɕ-, pɾ-* տիպի վանկեր, քանզի հայերէնն արդէն իսկ ունէր թոյլ *ɾ(ə)* ծայնատրը, որի առկայութեամբ պարզապէս բացառում էր առանց ծայնատրի վանկի գոյութիւնը հին հայերենում: Բացի այդ, ինչպէս սանսկրիտում, այնպէս էլ հնդեւրոպական ուրիշ հին լեզուներում (յունարէն, լատիներէն, սլաւոներէն) *ɾ, l, ɹ, ɹ* բաղադրիչներով երկբարբառներ չեն տարբերակում¹⁶:

Առանձին հայերէնագէտներ «երկբարբառի» բաղադրիչ *ɾ*-ը տառադարձում են *ɣ*-ով (համապատասխանաբար՝ *աւ*-ը՝ *աɣ, եւ*-ը՝ *եɣ, իւ*-ը՝ *իɣ*), *ɾ*-ն՝ *j*-ով (համապատասխանաբար՝ *ոյ*-ը՝ *oj, այ*-ը՝ *aj*), իսկ ուրիշները՝ *w*-ով (*aw, ew, iw*) եւ *y*-ով (*oy, ay*), ինչը նշանակում է, որ *ɣ, j* տառադարձութեամբ յիշեալ ծայնորդներին վերագրում է ծայնատրական, իսկ *w, y* տառադարձութեամբ՝ բաղաձայնական (իմա՝ բուն ծայնորդական) արժէք: Այդ հարցին պատասխանելու համար մենք եւս պիտի դիմենք յայտնի դրոյթին. եթէ Մաշտոցը *աւր, աւր, մաւր, ալեւր, բեւր, սիւն, արիւն, հայր, մայր, լոյս, գոյժ* եւ նմանօրինակ բառերը գրել է *ɾ* (*w*) եւ *j* (*y*) ծայ-

նորդներով եւ ոչ թէ՝ ու (ս) եւ *h(i)* ծայնատրներով (որքան էլ նշուած ծայնորդները ենթադրաբար ունեցել են ու եւ *h* ծայնատրներին մօտ արտաբերութիւն), նշանակում է, այնուամենայնիւ, այդ կապակցութիւններում նրանք ու-ից եւ *h*-ից տարբեր հնչիւնական որակ են ներկայացրել: Այդ դիրքում նրանք արդէն իսկ արտաբերուել են իբրեւ բաղաձայն-ծայնորդներ, ինչպէս, օրինակ, արդի հայերէնի *խ* [յու] (<*խ*, *եւ*), *ոյ* [ոյ] (<*ոյ*) կամ *այ* (<*այ*) երկհնչիւնները:

Այդ հիմնահարցի հանգուցալուծման համար կարելի է հետեւեալ իրողութիւնները.

Ա) Նախահնդեւրոպական **au*, **ai*, **eu* երկբարբառները նախագրաբարեան հայերէնի փոխում գտնուել են աստիճանական որակափոխութեան գործընթացում, որը նախքան Ե. դարը յանգեցրել է դրանց երկրորդ՝ ոչ-վանկարար բաղադրիչների (*i*, *u*) ծայնորդացման¹⁷: Որակափոխութեան այդ ընթացքը շարունակուել է գրաբարեան փոխում՝ միջին հայերէնում յանգեցնելով լիարժէք փոփոխութեան, ուստի եւ այս շրջանի ուսումնասիրութիւններն արդէն խօսում են ոչ թէ *այ*, *ոյ*, *եւ*, *խ* երկբարբառների, այլ՝ *այ*, *ոյ* [սյ], *եւ* /*խ* [յս] երկհնչիւնների մասին¹⁸: Այս միտումն ամրագրում է մեր լեզուի աշխարհաբարեան փոխում:

Բ) Երկբարբառի բաղադրիչ *ւ(ա)* ծայնորդը ունենում է երկու տիպի զարգացում: Մի դէպքում այն ծուլում է վանկարար *ա-ի*՝ վերածուելով պարզ ծայնատրի, որը գրութեամբ արտայայտւում է յունա-լատինական այբուբեններից ներմուծուած օ-ով. *աւ*>*օ(հմմտ. ար*>*օր, հար*>*օր, աղ*>*օղ* են.), միւս դէպքում, որպէս *խ*, *եւ*, *ւ* երկբարբառային կազմութիւնների բաղադրիչ (հմմտ. *սիւն*, *արիւն*, *հարեւ*, *առեւծ*, *ոսկւոց*, *որդւոց* են.), *ւ(ա)*-ը զրկւում է հնդեւրոպական նախալեզուում ունեցած ծայնատրական գործառոյթից եւ հանդէս է գալիս միայն ծայնորդական (իմա՝ կիսաձայնային) գործառոյթով: *Խ* հնչիւնակապակցութեան ծայնատրական բաղադրիչը՝ *խ-ն*, իր հերթին միջին հայերէն-աշխարհաբար անցման փոխում վերածում է *բաղաձայն-ծայնորդի* (*խ*>[յու/յս]. հմմտ. *սիւն*> [սյուն/syut]): *Խ* երկբարբառային կազմութեան բաղադրիչներից միայն մէկի՝ *խ-ի* կամ *ւ-ի* որակափոխութիւնը, միախ անփոփոխ մնալով դէպքում, կը յանգեցնէր կա՛մ նոր երկբարբառակերպի / (եռբարբառակերպի) առաջացման՝ **իու* [iow] (հմմտ. **արիու*, **սիու*), կա՛մ էլ երկու ծայնորդների անմիջական հարեանութեան, որի հետեւանքով էլ՝ երեք-չորս բաղաձայնի կուտակման, մի բան, որ բնորոշ չէ հայերէնի գրաւոր զարգացման որեւէ փուլի հնչիւնական կառոյցին (հմմտ. **արւն*, **սւն*): Ուստի բառավանկային հասարակչութիւնը պահպանելու հակուած լեզուն ինքն է ուղղորդում ներքին զարգացումները: Դա առհասարակ լեզուներին բնորոշ գործընթաց է, որը ենթակայ չէ արտաքին՝ մարդու կողմից կառավարման: Այն մարդկային աչքի համար անտեսանելի ներլեզուական խմորում է, որը,

քնորոշ լինելով լեզուներին առհասարակ, իրաքանչիւր լեզոււմ կարող է ունենալ միաներից տարբեր հանգուցալուծում:

Գ) Գրաբարից աշխարհաբար անցման ճանապարհին էականօրէն կրճատում են / ծայնորդի կիրառութեան ոլորտները: Բառասկզբի դիրքում այն միջնալեզուային հնչիւնից անցնում է կոկորդային *հ-ի* (հմմտ. *յուշ>[հուշ]*, *յաւէտ>[հավէտ]*, *յարմար>[հարմար]*, *Յովհաննէս>[Հովհաննէս]* են.), իսկ բառավերջի դիրքում ընկնում է (հմմտ. *տղաթ>[տղա]*, *շղթաթ>[շղթա]*, *արքաթ>[արքա]*, *երեկոթ>[երեկո]* են.)՝ վերականգնուելով միայն բառակազմութեան ժամանակ (հմմտ. արքայական, շղթայական, *երեկոյանալ* են.): Բացառութիւն է *գոյ* բառը: Կարծում ենք՝ այս երեւոյթը *ծայնատոր>[բաղաձայն-]* *ծայնորդ* (*ի>*, *ե>*) անցման շղթայի օղակներից մէկն է, որը նոյնպէս վկայում է գրաբարեան *յ-ի* ոչ-ծայնատրական քնոյթի մասին:

Հետեաբար, այդ հնչիւնական յաջորդականութիւնների իսկական քնոյթը ճիշտ են արտացոլում *aw(ay)*, *ew(eu)*, *iw(iy)*, *ay(aj)*, *oy(oj)* տառադարձումները եւ ոչ թէ՛ *au*, *eu* ... են.:

Կարծում ենք՝ վերոշարադրեալը հիմք է տալիս ասելու նաեւ, որ հին գրական հայերէնում *աւ*, *եւ*, *իւ*, *այ*, *ոյ* հնչիւնակապակցութիւններն այլեւս երկբարբառներ չէին: Միաժամանակ, ճիշտ չի լինի ասել, թէ դրանք պարզ հնչիւնական յաջորդականութիւններ էին, ինչպէս, օրինակ, *յարմար*, *յի-շեւ*, *մա-ն(ը)ր*, *դուս-ր(ը)ր*, *հե-ղոյ*, *յա-րեւ*, *յո-ռի*, *նո-խազ* բառերում առանձնացուած վանկերի բաղադրիչները: Երկբարբառ համարուած այդ հնչիւնակապակցութիւնները դեռեւս հնչարտաբերական միասնութիւններ էին, ինչը դրսեւորում է ոչ միայն պատմական հնչիւնափոխութիւնների դէպքում (հմմտ. *աւ>օ*. *աւր>[օր]*, *մաւր>[մօր]*, *եւ>իւ>յու*. *հարեւր>հարիւր>[հարյուր]*, *սիւն>սիւն>[սյուն]*, *ոյ>ոյ*. *լոյս>[լոյս]*), այլեւ՝ ձեւաբանական հերթագայութիւնների (հմմտ. *իւ>եա*. *սիւն >սեան*, *արիւն >արեան*): Գրաբարեան *աւ*, *եւ*, *իւ*, *այ*, *ոյ* բաղադրիչները մեր համոզմամբ երկբարբառակերպ էին: Երկբարբառակերպ է նաեւ *ւո-ն*, որը հանդիպում է *-ցի* ածանցն ունեցող *ո* պարզ հոլովման բառերի թեք հոլովներում (հմմտ. *հելլենացի/հ-ւոյ*, *-ւովք*, *-Կողբացի/հ-ւոյ*, *ւով*), բացառութեամբ եզ. սեռ.-տր. ձեւի, ուր ինչպէս *ո-ա* խառն հոլովման բառերը, այնպէս էլ *-ցի* վերջածանցով բառերը ունեն *-ւոյ* վերջատրութիւնը (հմմտ. *գարի/ի*, *-ւոյ*, *թշնամ/ի*, *-ւոյ*, *հելլենացի/ի*, *-ւոյ* են.): Նշուած ձեւերում առկայ է *ի//ւ* հերթագայութիւն: Յայտնի է, որ արդի գրական արեւելահայերէնում *-ի*, *-ցի* վերջն ունեցող գոյականները ենթարկում են *-ու* արտաքին հոլովման (հմմտ. *գար/ի-ու*, *տար/ի-ու*, *ոսկ/ի-ու*, *թշնամ/ի-ու*, *հելլենացի/ի-ու*, *գիւղացի/ի-ու*, *Կողբացի/ի-ու* են.): Մեր կարծիքով, հնչարտաբերական կապ կայ մի կողմից՝ հին հայերէնի *ի//տ*, միւս կողմից՝ արդի հայերէնի *ի//ու* հերթագայութիւնների միջեւ, երբ հին հայերէնի *ու-ն* դիտում ենք ոչ թէ մէկ

հնչյունի գրային նշան, այլ երկու հնչյունական որակների համադրությւն, այն է՝ երկբարբառակերպ: Իհարկէ, այդ առնչութեան ծայնաբանական-արտաբերական կապը կարող է կրել վարկածային բնոյթ (օր. բացատրուել *տ* եւ *ու* հնչակազմութիւնների բաղադրիչների արտաբերական տեղաշարժով), բայց որ այդպիսի կապ կայ՝ ակնյայտ է:

Ընդունուած պատկերացման համաձայն -*տ*-ը եռաբարբառ է, իսկ ըստ իս՝ այն եռաբարբառակերպ է կամ կարող է համարժէք լինել երկբարբառի, եթէ առաջնորդունք բաղադրիչների ծայնաբանական որակների պարզ գումարի սկզբունքով, այն է՝ երկու կիսաձայնի գումարը համարժէք համարենք մէկ ձայնատրի (իմա՝ $1+n+j$):

Է. Աղայեանը հին գրական հայերէնում ճանաչել է նաեւ **ուա** (զուարթ, լուար, տուան, տուար, հեղուաք, աստուած, ստուար), **ուե** (թուել, կոուել, արուեստ, հովուել, հաշուել, պատուել) եւ **ուէ** (նուէր, պատուէր) երկբարբառակերպեր: Սակայն նշուած, այն է՝ *ու* բաղադրիչով երկբարբառային կազմութիւնների գոյութիւնը գրաբարում Յովհաննէս Մուրադեանը մերժել է մի հիմնատրուով, ըստ որի՝ վերոյիշեալ հնչյունական զուգորդութիւններում *ու* գրով արտայայտուել է *վ* [v]-ի հնչյունական արժէքը: Եթէ, ըստ Աղայեանի, բաղաձայնին յաջորդող եւ ձայնատրին նախորդող դիրքում հանդէս եկող *ու*-ն ձայնորդ է (իմմտ. հեղուի, առուի, նոսոյ «հարսի»), իսկ *ու*, *վ*, *ւ* գրերով նշանակուող հնչյւնները <Ո> հնչոյթի ենթահնչոյթներն են¹⁹, ապա Մուրադեանի կարծիքով նշուած դիրքում *ու*-ն ունեցել է [վ]-ի հնչյունական արժէք եւ համապատասխանաբար՝ *ւ*, *ու* գրերով նշանակուող հնչյւնների հետ ներկայացնում է <վ> հնչոյթը²⁰:

Այս ամէնից հետեւում է, որ *ու* բաղադրիչով երկբարբառային (եռաբարբառային) կազմութիւնների մասին կարելի է խօսել միայն *ու*-ի հնչոյթա-հնչյունական արժէքները ճշտելուց յետոյ:

«ՈՒ»Ի ՀՆԶԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Ու-ն հանդէս է գալիս՝ ա) բառասկզբում՝ բաղաձայնին նախորդող դիրքում (*ուրու*, *ուրախ*, *ուֆ*, *ուլ*, *ուխտ*, *ուխտակից*, *ուխտել*, *ուծանալ*, *ումպէտ*, *ոնայն*, *ոնկն*, *ուստր*),

բ) բառամիջում՝ բաղաձայնին յաջորդող եւ ձայնատրին նախորդող դիրքում, այլ կերպ՝ երկբարբառային համարուող դիրքում (իմմտ. *ուրռա*-*կան*, *աստուած*, *ստուար*, *աղուէս*),

գ) բառավերջում (*ուրու*, *արու*, *լեզու*, *առու*, *ստնտու*, *աղու* «հեզ, քաղցրաբարոյ», *կծու*). այս դիրքում *ու*-ն հանդէս է գալիս նաեւ որպէս հոլովական վերջատրութիւն, այսինքն՝ քերականական նշանակութեամբ (իմմտ. *զինու*(<զէն), *ժամու*, *ծովու*, *առաւօտու*, *արետու*, *գանձու*, *վրիժու* (<վրիժ), *աղուէսու*, *առեւծու*, *հասու* «1. թռչունի, 2. պապի», *ուղտու* են.)՝ արտայայտելով եզ. սեռ.-տր. եւ գործ. հոլովների իմաստներ, ինչպէս՝ *գանձու*

«գանձի» եւ «գանձով», հաւու՛ «հաւի» եւ «հաւով», արեւու՛ «արեւի» եւ «արեւով» են.:

Հայերէնի ներքին քննութեան տեսանկիւնից բառասկզբի դիրքը ու-ի հնչիւնական արժէքը քննելու հնարատրութիւն առանձնապէս չի տալիս, իսկ օտար լեզուներից, մասնատրապէս՝ հին յունարէնից կատարուած տառադարձումներն առանձին վերցրած հազիւ թէ կարող են հարցի քննութեան յուսալի յենարան լինել: Այս առումով անելի կարեւոր են բառամիջի եւ բառավերջի դիրքերը: Բառավերջի դիրքում ու-ն, սոսկ հնչոյթային գործառնոյթից բացի (հմմտ. լեզու, ուրու, արու, կծու են.), իրականացնում է նաեւ ձեւաբանական գործառնոյթ. այն ու արտաքին հոլովման ենթարկուող բառերի եզ. սեռ.-տր. եւ գործ. հոլովների ցուցիչն է (հմմտ. առաւօտ-ու (հին՝ առաւաւտ) «առաւօտի/առաւօտով», գանձ-ու «գանձի/գանձով», զարդ-ու «զարդի/զարդով», ծով-ու «ծովի/ծովով», հաւ-ու «թռչունի/թռչունով», վրիժ-ու(<վրէժ) «վրէժի/վրէժով», փղք-ու «փղքրի/փղքրով» են.): Որպէս եզ. գործ. ցուցիչ՝ ու-ն համարժէք է ա պարզ եւ ի-ա, ո-ա խառն հոլովումների -աւ (տիտանաւ «տիտանով», Արշակաւ, Անահիտաւ, Հայկաւ, Տրդատաւ, աշակերտաւ, ազատաւ, գուսանաւ, մեծաւ, ոսոխաւ, աղանեսաւ, բարեաւ, կենդանեաւ են.), ի պարզ հոլովման իւ (ամբողջիւ, այծիւ, դարիւ (= բարձր տեղ), կարօտիւ, ծայնիւ, օձիւ, երեւոթիւ (<երեւոյթ), ըռպէիւ) վերջատրութիւններին, որը նշանակում է, որ այդ դիրքում ու-ն պարզ հնչոյթի ցուցիչ չէ, այլ՝ երկբաղադրիչ միատրի, մեր կարծիքով՝ երկբարբառակերպի: Եզ. գործիականում երկբաղադրիչ վերջատրութիւն ունեն նաեւ ո պարզ հոլովման (արտաքին թեքման) ենթարկուող բառերը՝ -ով (հմմտ. գործով, աթոռով, աղիւտով, գինով, գրով (<գիր), թումով (<թիւ) են.: Ըստ Հիւքշմանի՝ ա) բաց վանկում, այդ թում՝ բառավերջի դիրքում -ը հնչել է ինչպէս բաղաձայն (շրթնատամային) վ(յ). բ) եւ որովհետեւ ո-ից յետոյ ի գրելու դէպքում ով հնչիւնակապակցութիւնը կը նոյնանար ու-ի հետ, Մաշտոցն այդ դիրքում գործածել է ու գիրը, որպէսզի, օրինակ, կով, ծով, գինով, թումով բառերի (բառաձեւերի) վերջնահունչ -ով-ը չփոխուէր ու-ի հետ²¹, այսինքն՝ այդ բառաձեւերը չունենային *կու, *ծու, *գինու, *թումու գրային տեսքը: Այս բացատրութիւնը, որքան էլ համոզիչ հնչի, այնուամենայնիւ, հակասում է մաշտոցեան «մէկ հնչիւն-մէկ տառ» սկզբունքին, որն ընդունում են մաշտոցեան այբուբենի բոլոր հետազօտողները, այդ թում՝ Հիւքշմանը: Այս հարցում, կարծում ենք, իրականութեանը անելի մօտ են Մէլէն եւ Հրաչեայ Աճառեանը, որոնք բոլոր դիրքերում -ին վերագրում են կիսաձայնային (ըստ Աճառեանի՝ յունարէնի ս-ին մօտ) հնչում եւ ոչ երբեք՝ բաղաձայնական: Այլապէս, ճիշտ է նկատում Աճառեանը՝ ասելով, որ Մաշտոցին ոչինչ չէր խանգարում բաց վանկում, այդ թում՝ բառավերջի դիրքում, գրելու վ (այսինքն՝ *ավազ, *ավագ, *նավ, *թիւ, *տիպանավ, *ամբողջիւ, *ծայ-

նիվ) եւ ոչ թէ՝ ²² (այսինքն՝ գրելու այնպէս, ինչպէս որ ընդունուած է արդի գրական արեւելահայերէնի ուղղագրութեամբ):

Ընդունելով, որ բառավերջի *աւ, իւ* հնչյունական զուգորդումներում եւս *ւ-ը* չի վերածում բաղաձայն *ու-ի*, այնուամենայնիւ, Մէյէն, Աճառեանը, Մանուկ Աբեղեանը եւ Աղայեանը համամիտ են Հիւքշմանի հետ, երբ վերջինս հայերէնի *ու-ի* երկգիր ձեւը բացատրում է որպէս Մաշտոցի կողմից յունարէնի գրութեան սկզբունքին հետեւելու դրսետրում²³: Այն է՝ հին յունարէնի *ου* երկբարբառը *ե*. դարում արդէն վերածուել էր պարզ ձայնատրի, սակայն գրութիւնը շարունակում էր մնալ հինը: Իհարկէ, գրութեան եւ արտասանութեան անհամապատասխանութիւնը սովորական երեւոյթ է հին գրատր ասանդոյթ ունեցող ժողովուրդների կեանքում, իսկ յունական գրատր մշակոյթը մինչեւ *ե*. դար շուրջ հազարամեակի ճանապարհ էր անցել եւ բնական է, որ այդօրինակ անհամապատասխանութիւններ ունենար: Սակայն քիչ-հաւանական է, որ հայերէնի համար նոր տառեր յօրինող Մաշտոցը, որը, ըստ միահամուտ պնդման, առաջնորդուել է «մէկ հնչյուն-մէկ տառ» սկզբունքով, *ու* հնչոյթի հարցում բացառութիւն անէր եւ կուրօրէն հետեւեր յունական գրութեանը: Ու-ի հնչարտաբերական բնոյթի հարցում եւս, կարծում ենք, դեր են խաղացել այն երեք հանգամանքները, որոնք մենք նշեցինք ձայնորդական բաղադրիչներով միա «երկբարբառային/ եռաբարբառային» կազմութիւնների համար: - Երբ կայ կանխակալ տեսակէտ, ըստ որի՝ գրաբարեան *ու-ն* եղել է պարզ ձայնատր, ուրեմն մնում է համոզիչ բացատրութիւն գտնել նրա երկտառ գրութեան համար: Այնինչ՝ հարցը շատ անելի պարզ լուծում է ստանում, երբ մաշտոցեան սկզբունքը կիրառում ենք հետետողականօրէն: Այն է՝ *գրերի գիւրի շրջանում եւ ըստ ամենայնի՝ ողջ ե. դարում ու-ն չի եղել պարզ ձայնատր, այլ եղել է երկբարբառակերպ, ինչպէս եւ, իւ, աւ, ալ, ոյ հնչյունակապակցութիւնները*: Հնարատր է, որ *ու-ի* ձայնատրացումը անելի վաղ է տեղի ունեցել, քան, օր., *աւ-ի* ձայնատրացումը, բայց այդ մասին որոշակի բան ասելը գրեթէ անհնարին է, քանի որ նրա գրութիւնը շարունակել է մնալ հինը՝ ասանդականը, անկախ բանատր խօսքում ձեռք բերած նոր հնչարտաբերական որակներից:

Ինչ վերաբերում է *յունարէն օս-հայերէն ու* առնչութեանը, ապա, ըստ Աճառեանի ներկայացրած՝ յունարէնից հայերէն փոխառութիւնների ցանկի, առկա են հետեւեալ համապատասխանութիւնները. *օս-ու* (հմմտ. *akolouthos*-ակողոյթ (բիւզ. տիտղոս), *kourlús*-գութայ «սափրիչ», *kourēbes*-կորէտ («քուրմ»), *maroútion*-մառուլ (բոյս), *iouli's*-իւլիդա (ծուկ), *oudéteron*-ուդետերոն («չէզոք», *ouranistikos*-որանիսկոս «քիմք», *phōsourá*-փոսուտայ «լուսատունիկ», *օս-ո* (հմմտ. *boúbalon*-բոբողոն «գոմէշ»), *օս-ուտ* (հմմտ. *ailouros*-եղւորոս «կատու»), *օս-ի* (հմմտ. *lingoútion*-լինգիդոն «քար»), *յ-ու* (հմմտ. *smyrna*, *smyrta*-զմութս), *օս-իւ* (հմմտ. *mousíon*-միսիոն «մոզա»), *եւ-*

ու (հմմտ. *periudeutés*-պերետուա «հոգեւոր տեսուց»)²⁴: Որքան էլ որ մեծ է **օս-ու** համապատասխանութիւնն ունեցող բառերի թիւը, այնուամենայնիւ, այն միանշանակ չէ: Ուստի միանշանակ չէ նաեւ վերոյիշեալ պնդումը, թէ <Ու> հնչոյթի երկտառ գրութիւնը յունարէնի **օս** գրութեանը տառացի կերպով հետեւելու արդիւնք է:

Ինչպէս արդէն նշուել է, գրաբարում **ու** պարզ հոլովման ենթարկուող բառերը այդ վերջատրութիւնն ունեն նաեւ եզակի գործիականում, իսկ հին յունարէնը գործիականի ձեւը չի պահպանել: Երկրորդական չէ նաեւ այն իրողութիւնը, որ բառակազմի համապատասխանութիւն չկայ յունարէնի 2րդ (այսինքն՝ սեռականում –**օս** վերջն ունեցող) եւ գրաբարի **ու** հոլովումների միջեւ: Այսպէս, *νῆσος-որդ-ւոյ*, *δῶσος-նուիրի*, *θυσία(η)ρουν-դ(ը)ս-տեր*, *ἱερὸν-տաճարի* (յգն.- *ւոյ*), *οἶκος-տան* (յգն. տանց), *νῆσος-կղզ-ւոյ* (*S-կղզւոց*, յգն.-*եւոց*), *στρατήγος* – *զօրավարի* (յգն.-*ւոց*) են.: Միւս կողմից, եթէ գրաբարում ձեաքանօրէն տարբերակուած չեն սեռական եւ տրական հոլովները (ըստ ամենայնի՝ այդ երկու հոլովածեւերի ձեաքանական նոյնականացումը տեղի է ունեցել նախքան գրաբարեան հայերէնը), ապա յունարէնում դրանք յստակօրէն տարբերակում են (հմմտ. *ἀνδρῶ-παις/U./-անδρωπαι/S./*–«մարդոյ», – *λῶγος /U./-լօγօ/S./* «բառի», – *ἐργος/U./-էրցօ/S./* «գործոյ» են.):

Բառամիջի դիրքում **ու**-ի հնչիւնական արժէքի համար կարեւոր են յատկապէս բաղադրեալ կազմութիւնները, որոնցում արդի հայերէնում առկայ է <ու> / <վ> հնչոյթային հերթազայութիւնը (այլ կերպ ասած՝ <ու/վ> (<u/v>) ձեւահնչոյթը, ինչպէս՝ *առու-առուի* (*առվի*)), *լեզու-լեզուական* (*լեզվական*)), *բու-բուէճ* (*բվէճ*)), *ուրու-ուրուական* (*ուրվական*)), *աղու-աղուանալ* (*աղվանալ*):

Գրաբարում **-ուա-** հնչիւնական յաջորդականութիւնն ունեցող բառերը (բառածեւերը) միարժէք չեն <ու> / <վ> հերթազայութեան տեսանկիւնից: Մի մասի դէպքում այդ հերթազայութիւնը վերաբերում է պատմական հնչիւնափոխութեանը (հմմտ.՝ *աստուած* > [աստված], *ստուար* > [ստվար], *դիպուած* > [դիպված], *կալուած* > [կաված]), իսկ միւսների դէպքում՝ ձեւահնչոյթաբանութեանը (հմմտ.՝ *լեզոք* > [լեզուական >] [լեզուական], *արոք* > [արոամոք] > [արվամոլ], *առոք* > [առոահան] > [առվահան], *ուրոք* > [ուրուական] > [ուրվական]), որովհետեւ առաջին կարգի օրինակներում կայ միայն <Ու> հնչոյթ (հետեւաբար՝ <ուա> հնչոյթային յաջորդականութիւն), ի տարբերութիւն երկրորդ կարգի օրինակների, որոնցում առկայ է <ու> / <վ> ձեւահնչոյթաբանական (<Ու> եւ <Վ> հնչոյթների) հերթազայութիւն: Կարծում ենք՝ վերոշարադրեալ բաւարար չափով հիմք է տալիս ասելու, որ առնուազն Ե. դարի սկզբներին երկգիր **ու**-ով նշանակուած հնչոյթը հայերէնում չի եղել պարզ ծայնատր: Այն եւս եղել է երկբարբառակերպի ցուցիչ, ինչպէս որ *եւ*-ը կամ *իւ*-ը, ընդ որում՝

այդպիսին է եղել բոլոր դիրքերում եւ ոչ թէ՛ միայն «երկբարբառային» համարուող դիրքում: Հնչյունական դիրքը, այլ կերպ ասած՝ հնչաշղթան է պայմանատրել ու երկբարբառակերպի արտաբերական (հնչյունական) երանգը եւ հնչոյթային համակարգում տեղի ունեցող զարգացումներով է պայմանատրուած եղել, թէ միջինհայերէնեան եւ աշխարհաբարեան փուլերում գրաբարեան ու երկբարբառակերպ հնչոյթը որ դիրքում հնչարտաբերական հնչափսի փոփոխութիւն կը կրի: Բառասկզբի եւ բառավերջի դիրքերում այն վերածուել է պարզ ծայնատրի [ս] (ինչպէս օրինակ ած[օ] հնչյունափոխութիւնը փակ վանկում), իսկ բառամիջում՝ ծայնատրին նախորդող դիրքում, վերածուել է բաղաձայնի, այսինքն՝ ուժեղ է եղել ու > ւ (>[վ]) (ow>w>([v])) հնչյունական անցումը, որի համար, իբրեւ միջանկեալ աստիճան, կարելի է ենթադրել *ով(ov) օղակը, ինչպէս՝ ստոռար(>*ստովար)>[ստվար], դիպոռած {<դէպոռած>->(*դիպոված)>[դիպված]: Ընդ որում՝ ւ > [վ] անցում տեղի է ունեցել ոչ միայն ոռա, այլեւ ուի (հմմտ. առոփ>[առվի], լեզուփ> [լեզվի], սոփն> [սվին]), ոռ (թոտյ>[թվի], զինոտր>[զինվոր]), ուե (թուե> [թվեց], հաշուե [սվին]), կոռ [թոտյ>[թվի], զինոտր>[զինվոր]), ուե (թուե> [թվեց], հաշուե [սվին]), կոռուե [կռվել] հնչյունական զուգորդումների դէպքում: Եթէ նկատի ունենանք, որ թոտյ>թուե բառածների ելակէտային ձեւն է թիւ, հաշուե, կոռուե ձեւերինը՝ հաշիւ, կոիւ, ապա ակնյայտ կը դառնայ, որ գործել է նոյն զարգացումը, ինչ որ ուա-ի դէպքում: Հիմնահարցի քննութեամբ զբաղուած գրեթէ բոլոր գիտնականներն էլ անդրադարձել են սունոյ, Դունոյ եւ Կունոյն բառերին՝ փորձելով, նկատի ունենալով նաեւ այդ բառերի աւանդական, այսինքն՝ ս(ը)ունոյ, Կ(ը)ունոյ, Կ(ը)ու(ը)ն-ջեան, արտասանութիւնը, ու-ի հնչոյթա-հնչյունական արժէքը բացատրել Ը-ի զբաղեցրած դիրքով²⁵: Մեր կարծիքով, սակայն, Ը-ի մուտքը այդ բառերի մէջ հետեւանք է վերը ներկայացուած բնոյթի հնչյունական գործընթացի, այսինքն՝ բաղաձայն ու > ծայնորդ ւ անցման: Սա նաեւ նշանակում է, որ գոնէ Ե. դարում ւ-ը դեռեւս ծայնորդ էր եւ ունէր ու-ից տարբեր հնչյունական որակ:

«Է»-Ի ՀՆՉԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Ունենալով երկբարբառային ծագում՝ միանգամայն հաւանական է, որ Ե. դարում է-ն արտաբերուէր Ե-ից տարբեր կերպ²⁶: Այդ մասին է վկայում մաշտոցեան այբուբէնում է հնչոյթի՝ առանձին գրանշանով արտայայտուած լինելը: Դեռեւս նախագրային հայերէնում է-ն ենթարկուել էր որոշակի պարզեցման՝ հեռանալով երկբարբառային արտասանութիւնից, բայց այդ պարզեցումը չէր յանգեցրել Ե-ի հետ նոյնանալու: Մեր կարծիքով, առնուազն գրերի գիւտի շրջանում եւ մինչեւ Ե. դարի կէսերը է-ն Ե-ից տարբերուել է երկար արտաբերութեամբ, այսինքն՝ եղել է երկար

ծայնաւոր: Այս տեսակէտի օգտին վկայում են մի շարք հանգամանքներ: Դրանք են.-

1) Եթէ է-ն Ե. դարում ունենար երկբարբառային [եյ] հնչումը, ապա Մաշտոցին ոչինչ չէր խանգարում գրելու, օրինակ, *բերեյ* եւ ոչ թէ՛ *բերէ*, *սեյր* եւ ոչ թէ՛ *սէր*, *շեյն* եւ ոչ թէ՛ *շէն* են., ինպէս որ գրել է *անսայ*, *գնայ*, *ընթանայ* կամ *ողբայր* են.: Եթէ, այնուամենայնիւ, գրուել է մէկ գրանշանով՝ *է*, դա ունի մէկ բացատրութիւն. գրերի գիտի շրջանում (հնարաւոր է՝ դրանից էլ շատ առաջ) է-ն այլեւս չի ունեցել երկբարբառային արտաբերութիւն:

2) Ինչպէս արդէն տեսանք, բոլոր երկբարբառակերպերը եղել են երկգիր, եւ եթէ է-ն նրանցից մէկն էր, ապա միանգամայն իրաւացի է Աճառեանը՝ նշելով, որ այդ դէպքում առնուազն փակ վանկում (սէր, գէս, ծէս, վէպ) եւ բառավերջում (րոպէ, մարգարէ, հատանէ, անցանէ, շարժէ, յաստեղէ, ի բանէ) որեւէ պատճառ չկար այն երկգիր, ասենք՝ *եյ* ձեռով չներկայացնելու համար²⁷: Այն, որ Ե լծորդութեան բայերի սահմ. ներկ. եզ. թ. Յորդ դէմքում կայ -է վերջը, որի համարժեքը ա լծորդութեան բայերի դէպքում -այ է (հմմտ. *ընթանայ*, *ցնծայ*), իսկ ու լծորդութեան բայերի դէպքում՝ -ու (հմմտ. *այտնու*, *զինու*), դեռեւս է-ի երկբարբառային (կամ երկբարբառակերպ) բնոյթի վկայութիւն չեն: Չէ՞ որ նոյն դիրքում կայ նաեւ ի լծորդութեան բայերի զուտ ծայնաւորական -ի վերջը (հմմտ. *խօսի*, *ազանի*, *ծածանի*): Նոյն տրամաբանութեամբ -ի-ին եւս պիտի երկբարբառային բնոյթ վերագրել, որն անտրամաբանական կլինի:

3) Գրաբարեան է-ի ծայնաբանական նկարագրի առնչութեամբ Աճառեանը, վկայակոչելով հին յունարէնի երկար *η*-ի եւ հին անգլերէնի կրկնակ *ee*-երի՝ [i:/i]-ի վերածուելը, կարծիք է յայտնել, որ, *է*-ի համեմատութեամբ լինելով անելի փակ («գոց») ծայնաւոր, Ե. դարում այն արտասանուել է ինչպէս *ի* կամ ունեցել է նրան շատ մօտ արտաբերութիւն²⁸: Իհարկէ, է-ն կարող էր նաեւ այդպիսի զարգացում ունենալ, եթէ նկատի ունենանք ինչպէս Աճառեանի մատնանշած տիպաբանական զուգահեռները, այնպէս էլ այն հանգամանքը, որ է-ի ծագումնաբանական հնչադրական, ըստ էութեան, եղել է նաեւ *ի*(i) բաղադրիչը (հմմտ. *oi, *ai, *ei): Մեր կարծիքով, սակայն, այդ տեսակէտն ընդունելուն արգելք են հետեւեալ հանգամանքները.

Ա) Այդ դէպքում ինչու՞ է հին հայերէնի է-ն յետագայում՝ աշխարհաբարեան հայերէնում, նոյնացել *է*-ի հետ եւ ոչ թէ՛ *ի*-ի (հմմտ. *գէր*>[*գեր*], *ծէս*>[*ծես*], *շէս*>[*շեն*], *հանդէս*>[*հանդես*], *մարգարէ*>[*մարգարե*] են.), այն դէպքում, երբ բառակազմութեան ժամանակ հին է-ն վերածում է *ի*-ի, այսինքն՝ ունէր *ի* դառնալու ներունակութիւնը (հմմտ. *գէր*(*գեր*), բայց՝ *գիրանալ*, *ծէս*(*ծես*), բայց՝ *ծիսական*, *շէն* (*շեն*), բայց՝ *շինական*, *հանդէս*(*հանդես*), բայց՝ *հանդիսաւոր* են.): Իսկ բառավերջի դիրքում -է-ն երբեք

-ի չի դառնում (հմմտ.՝ բազէ-բազեակիր, րոպէ-րոպեական, մարգարէ-մարգարեական): Անելին, հին հայերէնի *ի* լծորդութեան բայերը եւս արեւելահայ աշխարհաբարում անցնում են *ե* լծորդութեան (հմմտ.՝ բազմ/իմ-բազմել, ծածան/իմ-ծածանել, նստ/իմ-նստել, երկնչ/իմ-երկնչել, մարտնչ/իմ-մարտնչել, ուսան/իմ-ուսանել են.): Ըստ էութեան, հնչոյթային անցման տեսանկիւնից որքանով հայերէնին բնորոշ է *է(ե)/>ի* անցումը անուանակազմութեան մէջ (բառակազմական մեխանիզմ), նոյնքան էլ բնորոշ է *ի>ե* անցումը բայակազմութեան մէջ (բայակազմական մեխանիզմ):

Բ) Ոչ ոք չի կասկածում, որ *Ե.* դարում *է-ն* եւ *ե-ն* եղել են ինքնուրոյն հնչոյթներ, հետեւաբար նրանք տարբերուել են հնչոյթաբանական որոշակի յատկանիշ(ներ)ով: Եթէ այդ հնչոյթներն ունեցել են միմեանց շատ մօտ հնչարտաբերութիւն, ուրեմն ո՞րն է նրանց տարբերակիչ հնչոյթաբանական յատկանիշը: Եթէ ընդունենք, որ *է-ե* հակադրութիւնը կարող էր պայմանաւորուած լինել փակ եւ բաց արտաբերութեամբ, ինչպէս որ կարծել է Աճառեանը, եւ որի օրինակները տեսնում ենք ժամանակակից ֆրանսերէնում (հմմտ.՝ *fée* [fe] «փերի»-*fait* [fɛ] «փաստ», *pré* [pre] «մարգագետին»-*prêt* [pre] «պատրաստի»), ապա հազիւ թէ կարելի է ասել, որ *է-ն* եւ *ի-ն* եւս հակադրուել են բացութեան ու փակութեան յատկանիշով, կամ որ այդ յատկանիշը հնչոյթաբանական է եղել նրանց համար:

Մեզ առաւել համոզիչ է թւում, որ *Ե.* դարում *է-ե* հակադրութիւնն ունեցել է քանակական բնոյթ, այսինքն՝ *է-ի* եւ *ե-ի* հակադրութիւնը եղել է միեւնոյն «ե» ծայնատրի երկար ու կարճ տարբերակների հակադրութիւն, այլ ոչ թէ՝ [ե]-ի եւ [ի]-ի: Համապատասխանաբար՝ *է-ն* երկար էր, *ե-ն*՝ կարճ: Այդ հակադրութիւնն ունեցել է հնչոյթաբանական արժէք, չնայած այն իրողութեանը, որ *է-ե* հակադրութեամբ տարբերակուել են սակաւթիւ բառեր (հմմտ. 1) **գէտ/գիտ-** / (<**yeid* / **yoïd* - «իմանալ, գիտենալ») ~ **գետ** (<**yedo* - «խոնաւացնել, հոսել»),- 2) **էն (էնն, էին, գէն, յէէն.** «ինքնագոյակ անեզ. էակ ըստ ինքեան՝ առաջին եւ հարկատր, որոյ ելն եւ գոլն է նոյն²⁹». այսինքն՝ Տէր, Աստուած) ~ **են** (բայի սահմ. ներկայ յգն. թ. Յրդ դէմքը. հմմտ. *շարժ-են* «շարժում են»),- 3) **խէթ (խեղ)** «խղճի խայթ, փորացաւ, ոխ, արգելք, հրում» ~ **խեթ (խէթ)** «խեթ, խոժոռ (խեթել «խփել, խթել, հրել»)). ներկայացնելով *հ.-ե.* միեւնոյն արմատի՝ **khet* - **(s)k(h)ai-d(t)* - (>սայթ), ծայնդարժի աստիճանները՝ բովանդակային պլանում այդ տարբերակները որոշակիօրէն հեռացել են միմեանցից՝ վերածուելով բառային համանունների³⁰, - 4) **սէր** (սիր-/ել-) (<**k'ei-ro* - **k'ei* - «պառկել») ~ **սեր** «սերունդ, ցեղ, սեռ» (<**k'er* - «աճել, աճեցնել, սնել») ~ **սեր** «կաթի սեր»³¹): Ասուածը միաժամանակ վկայում է, որ *է-ե* հնչոյթային հակադրութիւնը թոյլ է եղել, որովհետեւ նրանց հնչոյթաբանական տարբերութիւնը երկար կեանք չի ունեցել: Նշուած հակադրութեան վերանալու պատճառ կարող էր լինել, թերեւ, այն հանգամանքը, որ *է-ն*

եղել է հին հայերէնի միակ երկար ծայնատուրը, այսինքն՝ համակարգ չի ծեաւորել, ուստի եւ խոր հետք չի թողել հայերէնի հնչոյթային զարգացումներում:

4) Հնդեւրոպական ցեղակից լեզուների հետ տիպաբանական զուգահեռները ցոյց են տալիս, որ երկբարբառային ծագում ունեցող *e*-ն, որպէս կանոն, եղել է երկար՝ *ē* (հմմտ. **yeida-/yoida-* «գիտենալ»- սնսկ. *vēda* «ես գիտեմ», հին սլաւ. *вѣдѣ* «գիտեմ», հյ. գէտ- (>գիտ-եմ), **deiγos* «աստուած»- սնսկ. *dēvas*, **ei-ti* «նա գնում է»- սնսկ. *eti*): Իհարկէ, միեւնոյն երկբարբառը այլ դէպքերում պահպանւում է կամ վերածւում է մէկ այլ երկբարբառի (հմմտ.՝ **yoida-* յուն. (f)*οἶδα* «գիտեմ», գորթ. *wait* «գիտեմ», հին վրն գրմ. *weiz*) կամ էլ ուրիշ երկար ծայնատուրի (հմմտ.՝ **deiγos* «աստուած»- լատ. *dīvus*), բայց ուշագրաւ է, որ հին հնդկերէնում, որը չի ունեցել *e* ծայնատուր հնչոյթ, հնդեւրոպական **oi* եւ **ei* երկբարբառները տուել են երկար *ē*:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Այս քննութիւնից հետեւում է, որ գրաբարեան *ու-*ն երկբարբառակերպ էր, իսկ *է-ն*՝ պարզ ծայնատուր: Հետեաւբար, հին գրական հայերէնն ուներ 6 ծայնատուր՝ *ա, ե, է, ի, ո, ը, 7* երկբարբառակերպ՝ *աւ, եւ, իւ, ու, այ, ոյ, տ* եւ միայն 1 իսկական երկբարբառ՝ *եա* (մատեան, սենեակ, վայրկեան):

Մենաբարբառ եւ երկբարբառ հնչոյթներից բացի, հին հայերէնը ունեցել է նաեւ եռաբարբառ եւ քառաբարբառ հնչոյթներ: Աւելի ստոյգ՝ եռաբարբառակերպ (հմմտ. *ուա* (զուարթ, լուար «լսեցիր»), *ուե* (թուել «հաշուել», արուեստ), *ուի* (սուին, նուիրի «նուիրում է»), *ուտ* (զինուոր), *ուէ* (նուէր, պատուէր), *ւոյ* (այգւոյն «այգու», կենդանւոյն «ողջ-ողջ»), *եաւ* (արդեաւք, այգեաւք, *եայ* (իրեայք, քաղեայք «աստղագուշակներ»), *իայ* (միայն)) եւ քառաբարբառակերպ (հմմտ. *ուայ* (տուայ, լուայք «լսեցիք»), *ուաւ* (տուաւ, հովուաւք (<հովիւ+աւք) «հովիվներով»), *ուոյ* (պատուոյն, պատուոյս)) հնչյունական կապակցութիւններ: Այդ բաղադրիչների քննութիւնը, սակայն, այս հոդուածի շրջանակներից դուրս է: Դրանց առնչութեամբ հարկ ենք համարում միայն երկու նկատառում:-

Ա) Մեր կողմից եռաբարբառակերպ համարուածներից որոշները՝ *ուա, ուե, ուի, ուտ, գրաբարի քերականութիւններում* համարում են երկբարբառներ, *ուէ-ն*՝ երկբարբառակերպ, իսկ միաները՝ *եայ, եաւ, իայ, տյ, ինչպէս նաեւ քառաբարբառակերպ համարուածները՝ ուայ, ուաւ, ուոյ, եռաբարբառներ³²:*

Բ) Եզրոյթային բնորոշման տեսանկիւնից որոշ դժուարութիւն են ներկայացնում *տյ, ուայ, ուաւ, ուոյ* հնչիւնակապակցութիւնները, որոնցից *տյ-ն* ունի «S+V+S», իսկ *ուայ, ուաւ, ուոյ-ը* ունեն «V+S+V+S» կազմութիւնը: Բաղադրիչների հնչադրական երկարութեան սկզբունքով առաջնոր-

դուելու դեպքում, այն է՝ *երկու կիսաձայնի միասնությունը մէկ վանկի կազմում համարժէք է մէկ ձայնատրի*, կարելի է *տյ*-ը համարժէք համարել երկարաբառի, իսկ միաները՝ եռաբարբառի, սակայն, մեր կարծիքով նախընտրելի է հիմք ընդունել բաղադրիչների պարզ գումարման սկզբունքը եւ նշուած հնչիւնակապակցութիւններից *տյ*-ը դասել եռաբարբառակերպերի մէջ, իսկ միաները համարել քառաբարբառակերպեր³³: Ըստ այդմ՝ գրաբարեան հայերէնում կտարբերակուի 9 եռաբարբառակերպ (*ուա, ուե, ուի, ուո, ուէ, եայ, եաւ, իայ, տյ*) եւ 3 քառաբարբառակերպ (*ուայ, ուաւ, ուոյ*) հնչոյթ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Հին հայերէնում երկարաբառային բաղադրիչների առկայութիւնը նկատուել է աւելի վաղ. Հայր Միքայէլ Զամչեանցը, որի գրաբարի քերականութիւնը (առաջին հրատ. 1779, Վենետիկ) նախորդում է պատմահամեմատական լեզուաբանութեան ծնունդին, տարբերակում է «երկաբարբառ», այն է՝ երկձայնատր վանկեր (իմաստ՝ *լեալ, եօթն, լայն, լոյս, ծիւն, տուն*), ըստ էութեան, ճանաչելով *եա, եօ, այ, ոյ, իւ, ու*, իսկ *ւ*-ի առնչութեամբ՝ նաեւ *եւ*, երկարաբառների գոյութիւնը: Ըստ նրա՝ «երկաբարբառը» են «նոքա, որք ունելով զերկու ձայնատր»՝ իբրեւ զվի ձայն հնչեն» (Միքայէլ Զամչեանց, *Քերականութիւն Հայկազեան Լեզուի*, Շուշի, 1859, էջ 158): Պիտի նկատել, որ Զամչեանցը՝ 1) մի կողմից՝ «ու»-ն համարում է ութերորդ ձայնատրը (նոյն, էջ 153), միա կողմից՝ դասում է երկարաբառների մէջ, 2) ինչպէս եւ իր անմիջական նախորդը՝ Մխիթար Սեբաստացին, ճանաչում է առանձին *ո* եւ *օ* պարզ ձայնատրներ (Մխիթար Սեբաստացի, *Քերականութիւն Գրաբարի Լեզուի Հայկազեան Սեռի*, Վենետիկ, 1730, էջ 223), այնինչ՝ *օ*-ն հին *աւ* երկարաբառային կազմութեան, իսկ *եօ*-ն՝ *եաւ* եռաբարբառային կազմութեան ուշ շրջանի պարզեցումներն են: Իր գրաբարի քերականութեան մէջ Հայր Արսէն Բագրատունին հին հայերէնում ճանաչել է *աւ, եա, եւ, իւ, ու* երկարաբառների գոյութիւնը (Ա. Բագրատունի, *Հայերէն Քերականութիւնի Ի Պէտք Ջարգացելոց*, Վենետիկ, 1852, էջ 3): Ու-ի հնչիւնական բնոյթի հարցում Բագրատունու վերաբերմունքը նոյնքան պարզ է, որքան Սեբաստացու վերաբերմունքը. երկուսն էլ *ու*-ն համարել են «ո+ւ» կապակցութիւն եւ ոչ թէ պարզ ձայնատր:

² Գրաբարի դասագրքերում տարբերակուող երկարաբառները, իբրեւ երկրորդ, բաղադրիչ, մեծամասամբ ունեն վերոյիշեալ ձայնորդներից մէկը (*աւ, իւ, եւ, այ, ոյ*), իսկ եռաբարբառների երեք բաղադրիչներից երբեմն երկուսն են ձայնորդ, ինչպէս՝ *տյ-այգտյն* (Մ. Աբեղեան, *Գրաբարի Քերականութիւն*, Երեւան, «Պետհրատ» 1936, էջ 10. նաեւ՝ Պաւլ Շարաբխանեան, *Գրաբարի Դասընթաց*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1974. նաեւ՝ Ա. Ա. Աբրահամեան, *Գրաբարի Ձեռնարկ*, Երեւան, «Լոյս» 1976, էջ 5. նաեւ՝ Հ. Մ. Աւետիսեան, Ռ. Ս. Ղազարեան, *Գրաբարի Ձեռնարկ*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի

- Հրատ., 1986, էջ 6-7. Նաեւ՝ Վարազ Առաքելեան, *Գրաբարի Քերականութիւն*, Երեւան, «ՎԻԱՄԻՐ», 2010, էջ 11-12):
- ³ Մ. Արեղեան, էջ 9. Նաեւ՝ Ս. Ղ. Ղազարեան, *Հայոց Գրական Լեզուի Պալմոն-թիւն*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1961, էջ 171. Նաեւ՝ Է. Բ. Աղայեան, *Գրաբարի Քերականութիւն*, *Հտր. 1, Գիրք. Ա., Հնչինարանութիւն*, Երեւան, ՀՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատ., 1962, էջ 134-140. Նաեւ՝ Հ. Աճառեան, *Լիակապար Քերականութիւն Հայոց Լեզուի, Հտր. 6*, Երեւան, ՀՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատ., 1971, էջ 223. Նաեւ՝ Ա. Ա. Աբրահամեան, էջ 4-5. Նաեւ՝ Գ. Բ. Джаукян, *Сравнительная Грамматика Армянского Языка* (Հայոց Լեզուի Համեմատական Քերականութիւն), Երեւան, ИАН АССР, 1982, էջ 27-28. Նաեւ՝ Հ. Դ. Մուրադեան, *Հայոց Լեզուի Պալմոնութիւն, Հտր. 1*, Երեւան, ՀՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատ., 1982, էջ 30. Նաեւ՝ Անտիսեան, Ղազարեան, էջ 5. Նաեւ՝ Առաքելեան, էջ 8:
- ⁴ Տե՛ս՝ Հայերիխ Հիւրշման, *Հայգիտական Ուսումնասիրութիւններ*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 2004, էջ 68-70. Նաեւ՝ Հրաչեայ Աճառեան, *Հայոց Գրերը*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1984, էջ 582-585:
- ⁵ Օ. Семерёны, *Введение в Сравнительное Языкознание* (Համեմատական Լեզուաբանութեան Ներածութիւն), Մոսկուա, «Прогресс», 1980, с. 157:
- ⁶ Հիւրշման, էջ 63-64:
- ⁷ Մ. Արեղեան, «Մետրոպ Մաշտոցը եւ Հայ Գրի Ու Գրականութեան Սկիզբը», *Մետրոպ Մաշտոց*, Երեւան, ՀՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատ., 1962, էջ 282. Նաեւ՝ Է. Բ. Աղայեան, *Մետրոպ Մաշտոց*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1986, էջ 54-56:
- ⁸ Հիւրշման, էջ 62:
- ⁹ A. Meillet, *Esquisse d'une Grammaire Comparée de l'Arménien Classique*, Վիեննա, 1936, էջ 44-45. Նաեւ՝ Հ. Աճառեան, *Լիակատար Քերականութիւն Հայոց Լեզուի, Հտր. 6*, էջ 510-516. Նաեւ՝ Մ. Աղաբեկեան, «Հայերէնի Համեմատական Հնչինարանութեան Հարցեր», *Հայոց Լեզուի Համեմատական Քերականութեան Հարցեր, Պր. 2*, Երեւան, «Անանիա Շիրակացի», 1988, էջ 104-110. Նաեւ՝ Э. Г. Туманян, Структура Индоевропейских Имен в Армянском Языке (Հնդեւրոպական Անունների Կառուցուածքը Հայոց Լեզուում), Մոսկուա, «Наука», 1978, էջ 43-44:
- ¹¹ *Շվա* (shva) երբայրէն բառ է, որը նշանակում է «դատարկութիւն»: Հնդեւրոպական համեմատական լեզուաբանութեան մէջ *շվա* է կոչուել թուլացած ծայնատրի տեղում առաջացած հնչիւնը: Ընդ որում, տարբերակում է երկու տեսակի *շվա*՝ առաջին (primum shva), որն առաջացել է թուլացած երկար ծայնատրի տեղում (նշանակուել է *ա-ով*), եւ երկրորդ (secundum), որն առաջացել է թուլացած կարճ ծայնավորի տեղում (նշանակուել է *ա-ով*):
- ¹¹ А. Мейе, Введение в Сравнительное Изучение Индоевропейских Языков (Հնդեւրոպական Լեզուների Համեմատական Ուսումնասիրութեան Ներածութիւն), Մոսկուա-Լենինգրադ, ГСЭИ, 1938, էջ 134-142:

¹² Գ. Զահուկեան, *Հին Հայերէնի Հոլովման Միստերը եւ Նրա Ծագումը*, Երեւան, 1959, էջ 161: Զահուկեանի անելի ուշ հրատարակուած աշխատութիւններում նման պնդում այլեւս տեղ չի գտել, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ նա վերանայել է այդ տեսակէտը (հմմտ.՝ Գ. Բ. Джаукян, Сравнительная Грамматика, - Գ. Բ. Զահուկեան, *Հայոց Լեզուի Պարմութիւն*. Նախագրային Ժամանակաշրջան, Երեւան, ՀՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատ., 1987):

¹³ Աղայեան, Գրաբարի Քերականութիւն, էջ 91:

¹⁴ Э. Прокош, Сравнительная Грамматика Германских Языков (Գերմանական Լեզուների Համեմատական Քերականութիւն), Մոսկովա, ИИЛ, 1954, էջ 92,- Կ. Գ. Красухин, Введение в индоевропейское языкознание (Հնդեւրոպական Լեզուարանութեան Ներածութիւն), Մոսկովա, «АКАДЕМИА», 2004, էջ 64-66:

¹⁵ Ст'ю' А. Н. Савченко, Сравнительная Грамматика Индоевропейских Языков (Հնդեւրոպական Լեզուների Համեմատական Քերականութիւն), Մոսկովա, «ВШ», 1974. նաեւ՝ Семеревни:

¹⁶ А. А. Зализняк, Грамматический Очерк Санскрита (Սանսկրիտի քերականական ակնարկ) // В. А. Кочергина, Санскритско-Русский Словарь (Սանսկրիտերէն-Ռուսերէն բառարան), Մոսկովա, «Русский язык», 1978, էջ 788. նաեւ՝ Лидия Виничук, Латинский Язык (Լատիներէն), Մոսկովա, «ВШ», 1985, էջ 17, 20. նաեւ՝ А. Вайан, Руководство по Старославянскому Языку (Հին սլաւոներէնի ձեռնարկ), Մոսկովա, «ИИЛ», 1952, էջ 40. նաեւ՝ Дж. Грешем Мейчен, Учебник Греческого Языка (Յունարէնի դասագիրք), Մոսկովա, РБО, 2002, էջ 8-9: Ա. Մէլէն, հետեւելով հնդեւրոպական նախալեզուում վերոյիշեալ ծայնորդներով երկբարբառներ ճանաչելու իր սկզբունքին, այդպիսիք տարբերակում է նաեւ ընդհանուր սլաւոներէնում (А. Мейе, Общеславянский Язык (Ընդհանուր սլաւոներէն), Մոսկովա, ИИЛ, 1951, էջ 46-65):

¹⁷ Եթէ «վաղնջահայերէնի» փոկում (Ք.ա. 3րդ հազարամեակի սկզբներից մինչեւ Ք.ա. 13րդ դար) Զահուկեանը դեռեւս հնարատու է համարում նախահնդեւրոպական երկբարբառային համակարգի պահպանումը, ապա «հնագոյն շրջանում» ոչ միայն որոշակիորէն փոփոխուած է երկբարբառների կազմը, այլեւ առկայ են եռարարբառներ, բայց բոլորն էլ՝ միայն ծայնատրական բաղադրիչներով (Գ. Բ. Զահուկեան, *Հայոց Լեզուի Պարմութիւն*. Նախագրային Ժամանակաշրջան, Երեւան, 1987, էջ 225-228, 345-346):

¹⁸ Ս. Ղազարեան, *Միջին Հայերէն, Գիրք. Ա.*, Երեւան, ՀՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատ., 1960, էջ 227-251. նոյնի՝ *Միջին Գրական Հայերէն, Հոր. Ա.*, Երեւան, 1972, էջ 89-109:

¹⁹ Աղայեան, էջ 96:

²⁰ Մուրադեան, էջ 238-239:

²¹ Հիւքշման, էջ 70-71:

²² Աճառեան, *Հայոց Գրերը*, էջ 588:

²³ Հ. Մարկոսարտն անելի հեռուն է գնում: Նրա կարծիքով Մաշտոցը յունարէնին հետեւել է ոչ միայն *ou* (=ու) գրութեան հարցում («...Մաշտոցը պարզապէս վերցրել եւ կիրառել է՝ ու-ն, ինչպէս նաեւ բառամիջում ու բաղաձայնը, կամ

աւելի ճիշտ՝ և կիսաձայնաւորը արտայայտելու համար, որի հետեւանքով նրանց հնչիւնական պատկերի արտայայտութիւնը շատ է վնասուել: ... Առհասարակ բառամիջեան եւ բառավերջի ու-ի արտայայտութիւնը մաշտոցեան համակարգի թոյլ կողմն է»), այլեւ «յունական օ-ն արտայայտելու համար օգտագործուել է ով տառաբարդումը», որովհետեւ «հայերէնը յունարէնի այդ հնչիւնը չուներ», իսկ «փոխարինել է յուն. ս-ին», իսկ այ եւ ոյ երկբարբառների հնչիւնական պատկերը ներկայացնելու համար... հետեւել է ասորական քերականութեանը» (Հ. Մարկուարտ, «Հայոց Այբուբէնի Ծագումը եւ Մաշտոցի Կենսագրութիւնը», Մեսրոպ Մաշտոց, էջ 173-174):

²⁴ Հ. Աճառեան, Հայոց Լեզուի Պատմութիւն, II մաս, Երեւան, Հայպետհրատ, 1951, էջ 10-34: Պահպանում ենք գրքում առկայ լատինատառ տառադարձումը:

²⁵ Աղայեան, էջ 316. Նաեւ՝ Մուրադեան, էջ 236-237:

²⁶ Ըստ Մէլէի եւ ուրիշների՝ է-ն ծագում է հնդեւրոպական *oi, *ei երկբարբառներից (Meillet, էջ 44):

²⁷ Աճառեան, Հայոց Գրերը, էջ 574:

²⁸ Նոյն, էջ 574-575:

²⁹ Նոր Բաղիրք Հայկազեան Լեզուի, Հրդ. I, Երեւան, 1979, էջ 758:

³⁰ Աճառեան, Հայերէն Արմատական Բառարան, հրդ. II, Երեւան, 1973, էջ 325, 355, 361-362:

³¹ Սեր-ը «կաթի երեսը, սեր» Աճառեանը դասում է չստուգաբանութիւնների մէջ (Հ. Աճառեան, Հայերէն Արմատական Բառարան, հրդ. IV, Երեւան, 1979, էջ 204), իսկ Զահուկեանի կարծիքով «կապ ունի հնդեւրոպական *k'er- «աճել, աճեցնել, սնել» արմատի հետ (Գ. Զահուկեան, Հայերէն Ստուգաբանական Բառարան, Երեւան, 2010, էջ 676):

Նշում իմացութիւններից, ըստ էութեան, լիարժէք կարելի է համարել երկուսը՝ գէպ-գեպ եւ սէր-սեր հակադրութիւնները: Իւթ-իւթ հակադրութեան գրգազական տարբերակներից եւ իմաստային դաշտի ընդհանրութիւնից երեւում է, որ դրանք նախապէս նոյն բառն էին. ըստ ամենայնի՝ գրութեան տարբերակումը հետեւանք է աւելի ուշ առաջացած իմաստային որոշ տարանջատման: Էն ձեւի՝ որպէս է-ի կիրառական արտայայտութիւններից մէկի առաջացումը պիտի վերագրել եկեղեցուն. հազիւ թէ այդ ձեւը եղած լինէր մինչքրիստոնէական (նախագորաբարեան) հայերէնում:

³² Աղայեան, էջ 140:

³³ Երկբարբառների (երկբարբառակերպերի) հնչոյթային եւ հնչիւնական արժէքայնութեան վերաբերեալ պատկերացումները խիստ տարբեր են նաեւ ընդհանուր հնչիւնաբանական (հնչոյթաբանական) գրականութեան մէջ: Ոմանք, տարբերակելով իսկական եւ կեղծ երկբարբառներ, 1) առաջին տեսակի են համարում միայն մէկ վանկի կազմում արտաբերուող երկու ձայնաւորների զուգորդութիւնը, որը համարժէք է մէկ հնչոյթի, այսինքն՝ արտաբերում է իբրեւ մէկ միաձոյլ հնչական բաղադրիչ եւ երկարութեամբ համարժէք է մէկ երկար ձայնաւորի, 2) երկրորդ տեսակի են համարում <V+S> («ձայնաւոր+ ձայնորդ») տիպի կապակցութիւնները, այսինքն՝ այն, ինչը մենք անուանում ենք

երկարառականը: Իսկ, օր., ռուս լեզուաբան Լեւ Շչերբան, «երկարառականը» եզրույթը կիրառում է մերձհնչյունի ուղեկցութեամբ արտաբերուող ծայնաւորի համար (հմմտ.՝ [ʀoʊ]-ն дом [dʀoʊm] «տուն» բառի կազմում) (տե՛ս Ռ. Բ. Зиндер, Общая Фонетика (Ընդհանուր հնչյունաբանութիւն), Մոսկուա, «ВШ», 1979, էջ 209-216):

PHONEMIC AND PHONETIC VALUES OF
THE COMPOSITIONS OF OLD ARMENIAN DIPHTHONGS
(Summary)

VARDAN PETROSYAN
Vz.petrosyan@ysu.am

Armenian studies has traditionally considered as diphtongs not only phonetic combinations made up of only vowels as in one syllable type (*bw*), but also those made up of a vowel and the sonorant *j* or *ɹ*. We believe that sonorants can be a constituent of a diphthong only in those languages where they used to have or still have a syllable forming function (i.e. vowel) (e.g. in Sanskrit).

In Grabar no sonorant had a syllable forming function because that language could not have syllables without vowels. A syllable had at least a weak vowel *ɹ(ə)*. Therefore, sound combinations of Old Armenian (Grabar) «vowel+sonorant» («V+S». compare to *wi*, *bi*, *hi*) or «sonorant+vowel» («S+V». compare to *in*) were not diphthongs but diphthongoids.

When checking the composition of Old Armenian diphthongs it is necessary to clarify the structure of the vowel composition.

Hence, considering the phonetic value of one-member *ɹ* and two-member *nɹ*, we have arrived at the conclusion that a) the *ɹ*-*b* contrast in Old Armenian had a quantitative nature. *ɹ* was a long and *b* – a short vowel. b) *nɹ* was a diphthongoid. Grabar had 6 vowels (*u*, *e*, *i*, *n*, *ɪ*, *ɹ*) and 1 true diphthong (*bw*) and 7 diphthongoid phonemes (*wi*, *bi*, *hi*, *nɹ*, *wj*, *nj*, *in*).

Apart from these monophthong and diphthong phonemes, Grabar also had another 9 triphthong (*nɹw*, *nɹb*, *nɹh*, *nɹt*, *bwj*, *bwɹ*, *hwj*, *inj*) and quadrophthongoid phonemes (*nɹwj*, *nɹwɹ*, *nɹnj*).